

TEKENLES ZONDER WOORDEN

Gea van Diemen & Elanda Jongejan

Naar aanleiding van de communicatieproblemen die één van de auteurs van dit artikel ondervond bij het geven van workshops in het buitenland, diende zich de vraag aan in hoeverre overdracht in Beeldende Vorming mogelijk is zonder het gebruik van taal. Ter voorbereiding is eerst onderzocht welke functie taal eigenlijk vervult. Vervolgens is gekeken naar situaties waarbij in de overdracht geen gebruik gemaakt wordt van woorden. Tenslotte is er een inventarisatie gemaakt van de functies van afbeeldingen binnen bestaande tekenmethodes. Op basis van deze gegevens is een boekje gemaakt waarin bij de instructie voor het tekenen van een giraffe alleen gebruik is gemaakt van beeldtaal. Voor het testen van het boekje is de stichting Edukans benaderd. Deze stichting steunt kleinschalige onderwijsprojecten in ontwikkelingslanden en organiseert jaarlijks meerdere reizen voor scholieren, studenten en docenten om deze projecten te bezoeken¹. Edukans richt zich op het ontdekken van de eigen talenten, het stimuleren van eigen initiatief en op gelijke rechten voor man en vrouw. Hoewel de tekenmethode niet past bij de insteek van Edukans, gaf Frits Kruiswijk (senior programma adviseur) toch aan overtuigd te zijn van de waarde van het experiment. Ongeveer 55 studenten en docenten die zich aan het voorbereiden waren op hun reis hebben de eerste versies van het boekje uitgetest. Een aantal van hen heeft de verbeterde versie van het boekje ook daadwerkelijk gebruikt in een les in een ontwikkelingsland. Aan de hand van de resultaten van deze lessen kan een inschatting worden gemaakt van de bruikbaarheid van het boekje als tekenmethode in situaties waarbij instructie door middel van woorden lastig is.

Functies van taal en beeld

De functies van taal worden in het boek 'Taaldidactiek aan de Basis' onderscheiden in de communicatieve/sociale functie, de conceptualiserende of cognitieve functie en de expressieve functie. De eerste functie heeft betrekking op de interactie tussen mensen. Bij de conceptualiserende functie gaat het erom dat binnen taal voortdurend verwezen wordt naar betekenissen en concepten, en dat via taal de werkelijkheid wordt geordend. Bij de expressieve functie gaat het om het uitdrukking geven van persoonlijke emoties door middel van taal.² In veel tekenmethodes zal vooral sprake zijn van de conceptualiserende functie, aangezien kennisoverdracht het belangrijkste doel is. Binnen dit onderzoek moet dus vooral de cognitieve functie van taal worden vervangen door beelden. Omdat de betreffende kennis (basistechnieken tekenen) niet al te complex is, lijkt dit niet onmogelijk. Wel moet er een oplossing worden gevonden voor het geven van feedback, met name het aangeven of een bepaalde stap wel of niet goed is. Bij overdracht zal een docent natuurlijk ook altijd de sociale en expressieve functies van taal toepassen, alleen al in de vorm van pedagogiek of het 'entertainen' van de leerlingen. Dat valt echter buiten het bestek van dit onderzoek.

De functies van beeld worden in het boek 'Beeldtaal' als volgt benoemd: beeld doet complexiteit recht; beeld vertelt een universele boodschap; beeld vertelt, bewijst en overtuigt; beeld maakt vergelijken mogelijk; beeld prikkelt, emotioneert en vermaakt. Deze laatste functies zullen vooral spelen bij beelden in de reclamewereld en de media, en minder bij bijvoorbeeld gebruiksaanwijzingen, verkeersborden of bij het tekenboekje waar dit onderzoek zich op richt. Het vertellen van een universele boodschap is echter wel zeer belangrijk en ook het recht doen aan complexiteit, of het mogelijk maken van een vergelijking.³ In de huidige multimediale beeldcultuur zijn woorden steeds minder belangrijk, waardoor de te ontwikkelen methode ook een aanvulling zou kunnen bieden op het aanbod van tekenmethodes. Wellicht kan er zelfs een digitale versie worden ontwikkeld voor gebruik op westerse scholen.

Reeds bestaande overdracht zonder woorden

- **NGT** Het boek De Nederlandse Gebarentaal (NGT), van de Nederlandse Stichting voor het Dove en Slechthorende Kind⁴, beschrijft op heldere manier hoe deze gebarentaal in elkaar zit. Het was verrassend te lezen dat gebarentalen per land verschillen en dat zij, net als gesproken talen, niet iconisch zijn maar arbitrair: de gebaren beelden dus geen betekenis uit, maar de

¹ <http://www.edukans.nl/over-edukans/missie/>

² Aalbers, 1992

³ Koetsenruijter, 2010: 35

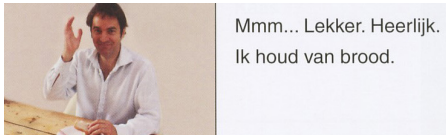
⁴ Schermer, 1991

betekenis is vooral gebaseerd op afspraak. Dit verkleint de mogelijke waarde van de NGT voor dit onderzoek.

Toch waren er enkele zaken die inspirerend werkten, zoals het feit dat in het boek de basiselementen van de NGT werden beschreven, namelijk: de plaats waar het gebaar gemaakt wordt voor het lichaam of gezicht, de handvorm, de richting van de palm en vingers, de beweging en het non-manuele deel, zoals gezichtsuitdrukkingen. Ook voor de tekenmethode zonder woorden, die voor dit onderzoek gemaakt gaat worden, kan het zinvol zijn vooraf de basiselementen te bepalen. Verder was het inspirerend te lezen over de zogeheten 'lokalisatie', en over de simultaneïteit van de NGT, maar het voert te ver om dit in dit artikel te bespreken.

- **NT2** De meeste methodes voor het leren van Nederlands als tweede taal (NT2) zijn uiteraard gericht op het aanleren van taal. De veronderstelling dat daarbij, zeker op beginnervniveau, veel afbeeldingen worden gebruikt blijkt echter niet te kloppen. De sterke taligheid van de meeste methodes doet vermoeden dat er voor anderstaligen die nog helemaal geen Nederlands spreken niet vanaf het begin gebruik gemaakt wordt van een methode. Wellicht is er voor docenten NT2 andersoortig materiaal beschikbaar om de basiskennis aan te leren. Bij twee methodes werd duidelijk meer gebruik gemaakt van afbeeldingen, namelijk bij *Nederlands in beeld* en bij *Stap*.

afbeelding 1

Nederlands in Beeld

Deze methode is gericht op anderstaligen die net gealfabetiseerd of nauwelijks geschoold zijn. Het boek bestaat grotendeels uit foto's die een woord of een korte beschrijving van een situatie in beeld brengen. Toch is er niet echt sprake van instructie. Voor dit onderzoek is het vooral van belang dat foto's de mogelijkheid bieden om complexe handelingen eenvoudig in beeld te brengen.

afbeelding 2

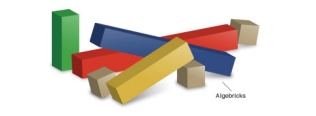

Stap

In dit boek staan vrij veel cartoonachtige tekeningen met verschillende functies. Soms vormen ze alleen een illustratie bij de tekst of een voorbeeld van het woord. In een aantal gevallen geven ze handelingen aan die in de tekst staan verwoord. Over het algemeen is deze 'vertaling' van woord naar beeld erg duidelijk. Daarnaast wordt regelmatig gebruik gemaakt van tekstballonnen. Met name de eenvoud van de tekeningen biedt goede aanknopingspunten voor instructie zonder het gebruik van woorden.

- **Silent Way Teaching** In het begin van de jaren zeventig is deze methode om een (nieuwe) taal te leren ontwikkeld door Caleb Gattegno. Een belangrijk uitgangspunt is dat studenten zelf verantwoordelijk zijn voor hun leerproces en daarom is de inbreng van de docent beperkt tot het hoogstnoodzakelijke. Hierdoor wordt de student gestimuleerd om gebruik te maken van de kennis die hij al heeft en wordt de interactie met andere studenten bevorderd. De student ontwikkelt zijn eigen criteria om de juistheid van het gebruik van de taal te beoordelen. Dit leidt tot meer zelfvertrouwen en zelfstandigheid. Bovendien kan het geleerde op deze manier beter worden onthouden.⁵

afbeelding 3

Interessant voor dit onderzoek is dat gebruik wordt gemaakt van gekleurde staafjes uit het rekenonderwijs (afbeelding 3). Het aanleren van voornaamwoorden kan worden gedaan door te zeggen: "Geef me een groene staaf". De klas zal deze structuur gebruiken met alle andere kleuren totdat het duidelijk is. Als iemand nu een ander zou willen vragen om een staaf door te geven aan een derde student, deze kent het woord

"haar" niet, maar weet alleen dat "me" niet goed is. Op dit punt zou de leraar ingrijpen en een nieuw onderdeel leren: "Geef haar de groene staaf". Dan kunnen de leerlingen verder tot het volgende nieuwe onderdeel nodig is (waarschijnlijk "hem").⁶

Als een van de nadelen van deze methode wordt de afstandelijkheid van de docent en een eventueel gebrek aan communicatie genoemd.⁷ Voor dit onderzoek is het van belang dat bij de Silent Way Teaching de docent wel dezelfde taal spreekt als de studenten en dus kan horen

⁵ Goals of the Silent Way teacher

⁶ Bowen

⁷ Bowen, <http://www.onestopenglish.com>

wanneer het nodig is om in te grijpen. Bij de docenten die voor dit onderzoek de methode zonder woorden gaan testen is dat niet het geval. Het is wel interessant of dat effect heeft op de interactie binnen de groep, want het lijkt logisch om te veronderstellen dat studenten elkaar onderling zullen gaan helpen. Dit past dan weer prima binnen de uitgangspunten van Silent Way Teaching.

- **Gestalt** De Gestaltpsychologie is een stroming binnen de psychologie waarbij principes en wetmatigheden zijn vastgesteld voor de verwerking van de visuele waarneming. Een bekend voorbeeld daarvan is het plaatje hieronder waarin zowel een jonge als oude vrouw te zien zijn.⁸ Bij een onderzoek naar het verwerken van visuele informatie blijkt dat onze hersenen bij voorkeur een beeld maken dat symmetrisch is, de simpelst mogelijke vormen bevat en het geringste aantal vormen bevat. Overigens draait het bij Gestalt altijd om eenvoud: dat maakt ruimte in het brein.⁹ Er zijn ruim honderd verschillende Gestaltwetten te onderscheiden, waarvan een klein deel interessant zijn voor de visuele communicatie. Deze wetten hangen vaak nauw met elkaar samen en daarom worden in het boek 'Beeldtaal' zeven regels met bijbehorende wetten onderscheiden.

Voor dit onderzoek zijn de volgende vier wetten het meest interessant. De *Wet van de eenvoud* kan samengevat worden als 'Voorwerpen worden waargenomen in de meest eenvoudige vorm'. Dit betekent niet dat er zo min mogelijk informatie wordt gepresenteerd, maar wel dat er goed wordt nagedacht welke informatie nuttig is om de boodschap over te brengen.¹⁰ De *Wet van overeenkomst* vormt de basis van veel andere Gestaltwetten en houdt in dat 'elementen die op elkaar lijken worden als groep waargenomen. Elementen die veel van elkaar verschillen, worden als aparte elementen waargenomen.'¹¹ Als voorbeeld wordt de herkenbare zachtgele verpakking van Zwitsal genoemd. De *Wet van gelijke*

achtergrond houdt in dat 'voorwerpen met een gelijke achtergrond een geheel vormen'. Zo zal op een website tekst die in een rood tekstvak staat bij elkaar horen, net als tekst die in een groen tekstvak staat. De wet is een uitbreiding van de *Wet van overeenkomst* omdat een overeenkomstige achtergrondkleur een van de meest effectieve manieren is om voorwerpen te groeperen.¹² Tenslotte betekent de *Wet van continuïteit* dat 'Voorwerpen die in een doorgaande lijn of volgorde zijn geplaatst, worden als geheel waargenomen en aan elkaar gekoppeld in tijd en/of plaats.' In de praktijk betekent dit dat er moet worden nagedacht over een logische rangschikking van informatie. In ieder geval in de westerse wereld betekent dit van links naar rechts en van boven naar beneden.¹³ Het gebruik van de Gestaltwetten is vaak heel logisch en gaat daarom bijna vanzelfsprekend. Toch kunnen deze principes extra nuttig zijn bij de vormgeving van de tekenmethode zonder taal. Daarom zal bij het ontwikkelen van de methode bewust gebruik worden gemaakt van deze wetten.

Gebruik van beeld in bestaande methodes voor Beeldende Vorming

De inventarisatie was in eerste instantie gericht op tekenmethodes, omdat het bij dit onderzoek immers gaat om het maken van een tekenmethode. Toch bleek het interessant om ook een aantal methodes handvaardigheid te bestuderen. Het betreft een globale inventarisatie van de methodes, waarbij vooral de functie van de afbeeldingen is beoordeeld. Door de aard van het onderzoek is de tekst grotendeels buiten beschouwing gelaten, waardoor er geen uitspraak wordt gedaan over de kwaliteit van de methode voor het algemene gebruik. Hieronder worden de bijzonderheden uit de verschillende methodes besproken die op de een of andere manier verwerkt zijn in het onderzoek. De meeste methodes voor het primair onderwijs zijn geschreven voor de docent, waarbij de afbeeldingen meestal slechts een voorbeeld of illustratie vormen. Zelfs de 'groepsboeken' die bij *Uit de kunst* en *Tekenen moet je doen* horen, bevatten geen afbeeldingen die bedoeld zijn voor leerlingen. Doordoor zijn ze ook niet geschikt voor zelfwerkzaamheid, maar meer als geheugensteuntje voor de docent. Uitzondering zijn de BEVO-kaarten, schematische instructiekaarten met diverse opdrachten. De kaarten zijn enerzijds bedoeld als geheugensteun

⁸ *Gestalt*, <http://samenleving-en-ontwikkeling.infoyo.nl>

⁹ Koetsenruijter, 2010: 48-51

¹⁰ Ibidem: 55

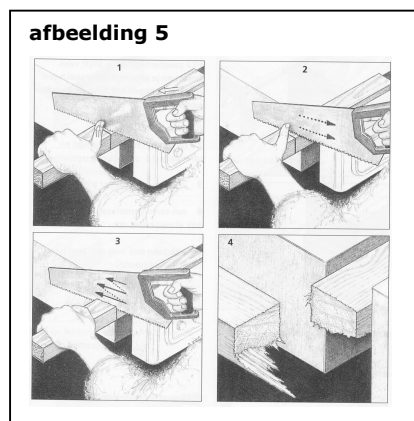
¹¹ Ibidem: 60

¹² Ibidem: 63

¹³ Koetsenruijter, 2010: 66

voor de leerkracht, maar zijn ook geschikt om leerlingen zelfstandig mee aan het werk te laten gaan. Hoewel de woorden niet geheel kunnen ontbreken op deze kaarten, biedt met name het gebruik van pijlen en duidelijke stappen inzicht in een mogelijke opzet van een tekenmethode zonder woorden. De afbeeldingen uit *Handvaardig* zijn interessant voor dit onderzoek, omdat ze zowel het gebruikte materiaal als de belangrijkste handelingen in beeld brengen.

Net als bij de methodes voor de basisschool, vormen afbeeldingen in de methodes voor beeldende vorming in het voorgezet onderwijs over het algemeen niet meer dan een voorbeeld of illustratie van de tekst. Zelfs in de werkboeken is nauwelijks sprake van het gebruik van afbeeldingen voor instructie. Een van de weinige uitzonderingen is *Plat-Vorm*, maar ook bij deze methode zijn de afbeeldingen meer een voorbeeld dan een visuele weergave van de instructie. De meerwaarde van deze afbeeldingen is dan ook beperkt voor dit onderzoek. Overigens is het opvallend dat bij de instructie voor de 3D-technieken relatief minder tekst en meer beeld wordt gebruikt dan bij de 2D-technieken.

De boeken voor volwassenen zijn geschreven voor zelfstandig gebruik, zonder verdere instructie van een docent. Dit resulteert in een grote variatie in aanpak, waarbij vooral de stap van voorbeeld naar praktijk erg groot lijkt. Een gunstige uitzondering is *Basistechnieken handvaardigheid*, waarvan de afbeeldingen de tekst bijna overbodig maken als instructie. Vooral de voorbeelden van wat er gebeurt als het niet goed gaat, zijn erg verhelderend. Dit aspect is een bijzonder nuttige aanvulling voor dit onderzoek, naast het opdelen van het proces in meerdere kleine stappen. Het nut van *Grondbeginselen voor het tekenen* voor dit onderzoek is vooral de bewustwording dat te grote stappen kunnen resulteren in onzekerheid bij de student. Bij *Hoe teken ik in perspectief* is vooral het gebruik van (zichtbare) hulplijnen van waarde voor dit onderzoek. Van *Tekenen en schetsen* zijn vooral de duidelijke foto's van het gebruik van de

materiaal interessant. Door *Tekenen voor beginners* wordt duidelijk dat foto's zeer geschikt zijn om handelingen weer te geven. Bijvoorbeeld door letterlijk de hand van de tekenaar en het materiaal in beeld te brengen.

Ontwikkeling van de methode

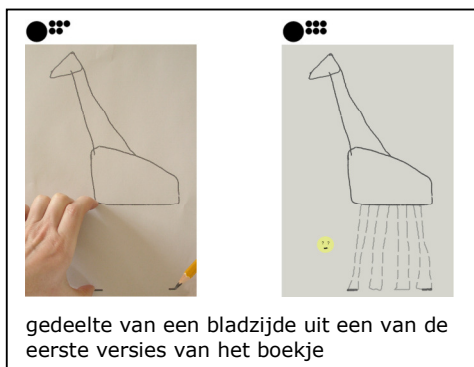
In bestaande tekenmethodes is een onderscheid te maken tussen het leren tekenen van bepaalde 'genres', zoals portret, landschap, stilleven, en het daarbij aanleren van technische vaardigheden, zoals het meten van de verhoudingen, het verkrijgen van diepte, het verbeteren van de compositie en het werken met licht en schaduw. Al deze technische basisvaardigheden leken geschikt om door middel van een methode zonder woorden uit te leggen, maar er is gekozen voor de allereerste basis: het goed leren kijken, het 'meten' van verhoudingen en het opzetten van een tekening door middel van globale vormen. Ook alle 'genres' leken geschikt voor een methode zonder woorden. De keuze voor het onderwerp wilde dieren komt enerzijds voort uit een tekenles die één van de auteurs eerder heeft ontwikkeld, maar dan met behulp van taal. Daarnaast was de wens om aan te sluiten bij de doelgroep. Dat is in feite iedereen vanaf een jaar of tien, voor wie overdracht door middel van gesproken taal moeilijk is. Bijvoorbeeld kinderen in ontwikkelingslanden wanneer zij tekenles krijgen van een westerse docent. Met het oog op het laatstgenoemde is besloten de methode uit dit onderzoek laagdrempelig te maken, dus niet te glad en afgewerkt qua uitstraling. Er zijn dus voorbeeldtekeningen gemaakt die verre van perfect zijn. Bovendien moest het boekje eenvoudig en goedkoop vermenigvuldigd kunnen worden. Daarom is naast de kleurenversie ook een zwart-witversie gemaakt, die geschikt is om te kopiëren.

Naar aanleiding van de bevindingen uit het vooronderzoek is de methode in eerste instantie opgezet met de volgende basiselementen:

1. een foto van de gebruikte materialen
2. foto's van datgene wat nagetekend moet worden, steeds voorzien van gele hulplijnen.
3. foto's om ingewikkelde handelingen eenvoudig in beeld te brengen
4. foto's van elke tussenstap van de tekening, soms met een potlood of gum erbij in beeld
5. foto's van tekeningen waarbij een foute tussenstap is gemaakt
6. smileys die aangeven of de tekening klopt

Met behulp van alle bovenstaande basiselementen wordt in de methode uitgelegd hoe een giraffe getekend moet worden. Vervolgens wordt uitsluitend met behulp van basiselement 2 aangegeven

hoe een ander dier in elkaar zit; de gedachte is dat de leerling er nu zelf de foute en goede stap-voor-stap tekeningen bij kan bedenken. Tot slot bevat de methode nog dierenfoto's waar zelfs geen hulplijnen meer opstaan. Wat betreft de Gestalt-methodiek zijn de wetten van *eenvoud*, van *overeenkomst*, *gelijke achtergrond* en *continuïteit* toegepast.

gedeelte van een bladzijde uit een van de eerste versies van het boekje

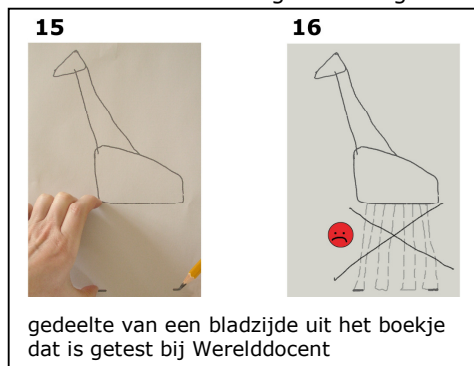
Bij het maken van de lay-out was het vooral belangrijk dat elk plaatje goed te bekijken is en dat de volgorde duidelijk is. In eerste instantie is geprobeerd dit te bewerkstelligen door bij elkaar horende plaatjes op dezelfde horizontale lijn te plaatsen. Hiervoor was het nodig om een harmonicaboekje te maken waarbij eerst de ene reeks bladzijden moest worden gevolgd en vervolgens de achterkant. Aangezien dit niet duidelijk genoeg was, is er een nummering gemaakt door middel van bolletjes. Dit laatste om het universele karakter te waarborgen en omdat cijfers toch een vorm van geschreven taal zijn. De bolletjes leidden echter tot meer verwarring, aangezien ze een soort puzzel leken en daarmee hun doel misten. Maar zelfs na het

vervangen van de bolletjes door gewone cijfers, bleek de volgorde niet duidelijk. Uiteindelijk is besloten om vier afbeeldingen per pagina te plaatsen, die gewoon van links naar rechts en van boven naar onder bekeken moeten worden (wet van continuïteit). Ze zijn voorzien van cijfers om elke verwarring uit te sluiten. Dit had als extra voordeel dat het eenvoudiger was om pagina's toe te voegen, toen dat nodig bleek te zijn. De afbeeldingen van het uiteindelijke boekje zijn opgenomen als bijlage.

Evaluatie van de methode

Dit onderzoek is uitgevoerd door middel van een variant op de Delphi-methode. Deze onderzoeksmethode komt erop neer dat een voorstel in verschillende rondes door verschillende groepen betrokkenen wordt beoordeeld. Naar aanleiding van het commentaar wordt er een aangepaste versie van het voorstel aan een nieuwe groep betrokkenen voorgelegd¹⁴. Bij dit onderzoek zijn de eerste versies van het boekje aan medestudenten en docenten van de opleiding voorgelegd. Hieruit bleek voornamelijk dat de volgorde niet duidelijk was.

Uit het eerste gesprek met Frits Kruiswijk bleek dat het boekje geschikt was voor de reizen van Edukans naar Ethiopië. Daarbij gaf hij aan dat het gebruik van cijfers en smileys niet tot problemen zou leiden, omdat deze universeel bekend zijn. Wel is de mond van de smileys groter gemaakt. Hij betwijfelde of de kinderen bekend zijn met de giraffe. Daarom is voor de vervolgoedragen gekozen voor een kip en een hond, omdat dit waarschijnlijk dichter bij de belevingswereld van de kinderen in ontwikkelingslanden ligt.

gedeelte van een bladzijde uit het boekje dat is getest bij Werelddocent

De eerste test van het boekje is gedaan door PABO-studenten, gericht op CKV, die met Onderwijsexpeditie naar Malawi gaan. Hierdoor werd duidelijk dat de afstand tussen de stappen soms te groot was en dat sommige plaatjes teveel informatie bevatten. In het kader van de Gestaltwet van de *eenvoud* is daarom een aantal plaatjes vereenvoudigd door hulplijnen weg te halen. Vanwege de *wet van de nabijheid* is gekozen voor twee nietjes, waardoor de overgang van de ene naar de ander bladzijde duidelijker werd. Daarnaast bleek dat het niet voor iedereen duidelijk was of de foute tekeningen wel of niet getekend moesten worden. Om dit te verbeteren is er een kruis door die tekeningen gezet en is de gele (vriendelijkere) smiley gezet en is de gele (vriendelijkere) smiley

vervangen door een rode smiley. Ook zijn de smileys dichter bij het onderdeel gezet waar op dat moment aan wordt gewerkt (*wet van de nabijheid*). Verder is er een gele stippe lijn gemaakt van gele lijnen die als hulplijn fungeren en dus niet echt getekend moeten worden. Tenslotte is er een schematische, visuele werkinstructie toegevoegd. De tweede test vond plaats tijdens de voorbereidingsdag van Werelddocent, een reis voor docenten naar onder meer Ethiopië en Malawi. Er waren veel minder onduidelijkheden, toch bleken enkele plaatjes nog steeds te complex en zijn

¹⁴ Baarda, 2009: 41

daarom opgesplitst. Verder bleek het kruis door een foute tekening in combinatie met de rode smiley erg agressief over te komen. Daarom is besloten om de rode smiley weer te vervangen door een gele smiley. Overigens was het commentaar van deze groep veel meer inhoudelijk. Enkele deelnemers gaven aan dat er al boekjes bestonden met een vergelijkbare methode, maar dit bleek een variant op *Hoe teken ik in perspectief* en was dus niet geschikt voor het doel van dit onderzoek. Verder vond een aantal deelnemers dat de opdracht te weinig ruimte bood voor de creativiteit van de leerlingen. Blijkbaar was het niet duidelijk dat dit ook niet het doel is van deze methode.

Impressie van de lessen in Jimma

Uiteindelijk is de methode gebruikt tijdens de reis van Edukans naar Ethiopië. De les is vier à vijf keer afgenomen op scholen voor basisonderwijs in Jimma. Er zaten gemiddeld veertig kinderen in een klas die in leeftijd varieerden tussen de 7 en 15 jaar. De les is ook een keer gegeven door een Ethiopische juf aan wie alles van te voren is uitgelegd. Zij heeft de eerste 10 minuten overigens in haar eigen taal uitleg gegeven. In 40 minuten hadden de meeste leerlingen de giraffe af en enkele ook de kip. Zie ook de foto's in de bijlage. De docenten konden via een evaluatieformulier hun bevindingen doorgeven. De les is ook enkele keren gegeven in Malawi. De meeste resultaten daarvan kwamen dusdanig laat binnen dat ze niet in dit onderzoek meegenomen konden worden.

Conclusies en aanbevelingen

De specifieke omstandigheden in het onderwijs in ontwikkelingslanden speelden bij de lessen met het boekje een grotere rol dan we van te voren hadden kunnen inschatten. Dit zijn onze conclusies.

- In Ethiëpie was vooral het begin van de les moeizaam, de leerlingen hadden veel bemoediging en steun nodig en zijn op allerlei manieren geholpen door de docenten.
 - Hierbij speelt volgens Frits Kruiswijk mee dat de ze in lesverband nooit tekenen en zeker niet met als doel om beter te leren tekenen. Verder wordt eigen initiatief op geen enkele manier gestimuleerd op overheidsscholen. Wel schreef een docent op de evaluatie: "Bij plaatje 6 pakte 1 jongen zijn lineaal!"
 - De stap-voor-stap methodiek werd niet altijd begrepen. Sommige leerlingen gingen bij de eerste foto van de giraffe direct alles tekenen want "dat zijn ze gewend". Anderen volgden keurig de stappen. Sommigen zagen niet dat ze bij het ene plaatje moesten kijken en bij het andere plaatje moesten doen. Dat laatste speelde ook een rol op de eerste testdag in Nederland, maar werd niet meer genoteerd op de tweede testdag met een andere groep docenten van Edukans. Daarom denken wij dat een mogelijke oorzaak kan liggen in de relatieve onbekendheid van de Ethiopische leerlingen met het schematische stapsgewijze type beeldtaal zoals dat bijvoorbeeld ook in gebruiksaanwijzingen wordt gebruikt. Een docent die de les in Malawi gaf verklaarde: "De meeste kinderen zijn niet eens gewend om uit een boek te leren, laat staan instructies te volgen op papier." Iemand anders gaf aan dat een oudere leerling het wel begreep.
 - De eerste pagina van het boekje is door de docenten in Ethiëpie overgeslagen omdat zij deze onduidelijk vonden. Dit komt waarschijnlijk door de sterk afwijkende lay-out. De tekening wordt echter op deze pagina juist vanuit de basis opgebouwd. Het is onduidelijk in hoeverre het overslaan van die vier plaatjes de noodzaak van een klassikale instructie heeft vergroot.
 - De Edukansdocenten bevelen aan om de les te beginnen met een klassikale instructie. Dit zou volgens hen nonverbaal kunnen door op het schoolbord of op een groot vel papier de eerste plaatjes voor te doen. We zijn erg blij met deze aanbeveling. Het klassikaal voordoen van het meten met de vingers zal ook handig zijn. Verder hebben we nu bij elk 'doe-plaatje' een potloodje ingevoegd. Tevens hebben we pagina 1 van het boekje gesplitst. Dit was bij de eerste harmonica-versie van het boekje nog niet mogelijk vanwege het beperkte aantal bladzijden. In de nieuwe opzet hebben we er eenvoudigweg niet aan gedacht om deze

pagina aan te passen. Een nieuwe test zou duidelijk kunnen maken in hoeverre dit de noodzaak van een klassikale instructie ondervangt. Het boekje is (voor westerse scholen) ook als filmpje beschikbaar.

- De belevingswereld van kinderen in ontwikkelingslanden is, ook los van wat hierboven is beschreven, anders dan we aannamen.
 - De giraffe is bij de leerlingen niet bekend, ook al wonen zij in Afrika. Daardoor volgden zij vaak wel nauwgezet het voorbeeld. De kip is wel bekend, en volgens Frits Kruiswijk gingen ze daarbij ook duidelijk vrijer en creatiever te werk en keken minder goed naar het voorbeeld. Bij leerdoelen als het goed kijken naar verhoudingen en vormen zou een tekenles met een onbekend onderwerp dus geschikter zijn, terwijl bij een creatief leerdoel het aansluiten op de belevingswereld van de leerlingen juist beter zou zijn.
 - Het gebruik van smileys blijkt toch ook cultuurgebonden. Zo wordt in Ethiopië een lachend poppetje altijd met tanden weergegeven. De kleurcodes rood en groen zijn wel bekend van de enkele stoplichten, die overigens vaak niet werken.
- De aanleiding voor dit onderzoek waren de problemen waar een van de auteurs van dit artikel mee te maken kreeg toen ze een tekenworkshop gaf in Sarajevo. Ze sprak een andere taal dan de leerlingen. De uitleg was nog wel te realiseren door middel van voordoen of vertalen, maar het begeleiden van het proces was lastig.
 - Op het evaluatieformulier hebben we de Edukans-docenten gevraagd of, en hoe, ze de leerlingen hebben geholpen. Dat is vaak gebeurd, en wel door aanwijzen, samen meten met de vingers of zelf een stukje tekenen. De leerlingen hebben ook elkaar geholpen en waren zeer taakgericht bezig.
 - We dachten dat een groot verschil met Silent Way Teaching was dat dat bij onze methode de docent de taal van de leerlingen niet spreekt en ze daarom niet kan coachen en corrigeren. Maar juist omdat het om beelden gaat, konden de Edukansdocenten zien waar het mis ging en de leerlingen nonverbaal helpen.
 - De andere auteur van dit artikel heeft in Nederland een les heeft gegeven in het tekenen van wilde dieren. Hoewel zij daarbij wel gebruik maakte van woorden, moest zij ook veel helpen. De leerlingen maakten ook dezelfde soort fouten als de tekenaars die nonverbaal les kregen, zoals soms een te grote kop, of poten die niet helemaal op het papier pasten. Wat dat betreft vielen de tekeningen uit Ethiopië ons erg mee. Een enkele keer waren de poten extreem kort, maar de vorm van het lijf en de nek zaten er bijna altijd goed in. Aan het begin van dit onderzoek dachten we dat het geven van een tekenles zonder taal vooral ten koste zou gaan van het contact met de kinderen. Doordat juist het helpen ook nonverbaal goed mogelijk was, is er ook voldoende gelegenheid voor contact met de leerlingen.
- Bij een van de tekenlessen is Tes Faye aanwezig geweest. Hij is een Ethiopische PABO-docent die mede verantwoordelijk is voor de nascholingsprojecten. Uit een kort interview, dat op film staat, blijkt dat hij deze methode de simpelste manier vindt om te leren tekenen. Als de kinderen een week via deze methode les zouden krijgen, zouden ze volgens hem prima tekenaars worden.

SLOTCONCLUSIE

Uit het onderzoek blijkt dat het boekje meer een hulpmiddel is dan een methode voor zelfstandig werken. Voor docenten die de taal van hun leerlingen niet spreken zal het voordeel vooral zijn dat zij bij het helpen van de leerlingen in alle gevallen kunnen (ver)wijzen naar een van de plaatjes en daar iets uit voor kunnen doen. Het is wel raadzaam om een klassikale inleiding te houden, waarbij de docent de eerste plaatjes aanwijst of tekent. Het is ook verstandig om het meten met de vingers voor te doen en indien nodig kan ook de betekenis van de smileys worden uitgelegd. Op deze manier zullen de leerlingen de beeldtaal van de methode beter begrijpen. Zonder instructie vooraf is het boekje alleen bruikbaar als de gebruiker gewend is aan zelfstandig werken vanuit een boekje. Bovendien moet hij bekend zijn met de (westerse) beeldtaal van de methode. Overigens vinden wij zelf dat het boekje nog verder kan worden verfijnd en uitgebreid, bijvoorbeeld met een foto van het skelet, een detailfoto van de kop van de giraffe of tussenstappen voor de kip. Wij zijn er echter allebei van overtuigd dat op deze manier uiteindelijk elke basistechniek en onderwerp voor een tekenles zonder woorden valt uit te leggen. Daarbij zullen zowel het proces voor leerlingen en docent, alsook de tekenresultaten grotendeels vergelijkbaar zijn met die van een vergelijkbare les die met woorden is gegeven.

VERANTWOORDING BRONNEN

LITERATUUR ARTIKEL

- Aalbers, T., *Taaldidactiek aan de basis*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1992.
- Baarda, B., *Dit is onderzoek! Handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek*, Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers, 2009
- Boeken, C., *Stap (deel 1)*, Amsterdam: Intertaal, 2005
- Koetsenruijter, W. e.a., *Beeldtaal, perspectieven voor makers en gebruikers*, Amsterdam: Boom Onderwijs, 2010
- Scarione, B., *Nederlands in Beeld*, Amsterdam: Boom, 2009
- Schermer, T. e.a., *De Nederlandse Gebarentaal*, Deventer: Van Tricht uitgeverij, 1991

BESPROKEN METHODES

- Boermans, B. e.a., *Plat-Vorm deel 2 (tekstboek en werkboek)*, Uitgeverij Lambo BV, 1999
- Barber, Barrington, *Grondbeginselen voor het tekenen*, Baarn: Canteleer, 2004
- Hoekstra, H., *Basistechnieken handvaardigheid*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991
- Jesús Rodríguez Rodríguez, R. de, *Tekenen voor beginners*, Keulen : Könnemann, 2000
- Leeuw, T. van der, e.a., *Handvaardig 6*, De Bilt: Bekadidact/Canteleer bv, 1985
- Lorenzi, F., *Hoe teken ik in perspectief : eenvoudige handleiding met ca. 150 tekeningen*, De Bilt: Canteleer, 1980
- Smith, S., *Tekenen en schetsen : projecten met adviezen voor materiaal en techniek*, Houten : Gaade, 1997
- Stichting BeeldendOnderwijs, *BEVO-instructiekaarten*, 2007, 24/02/2011,
- <http://www.beeldendonderwijs.nl/index.php/producten/>

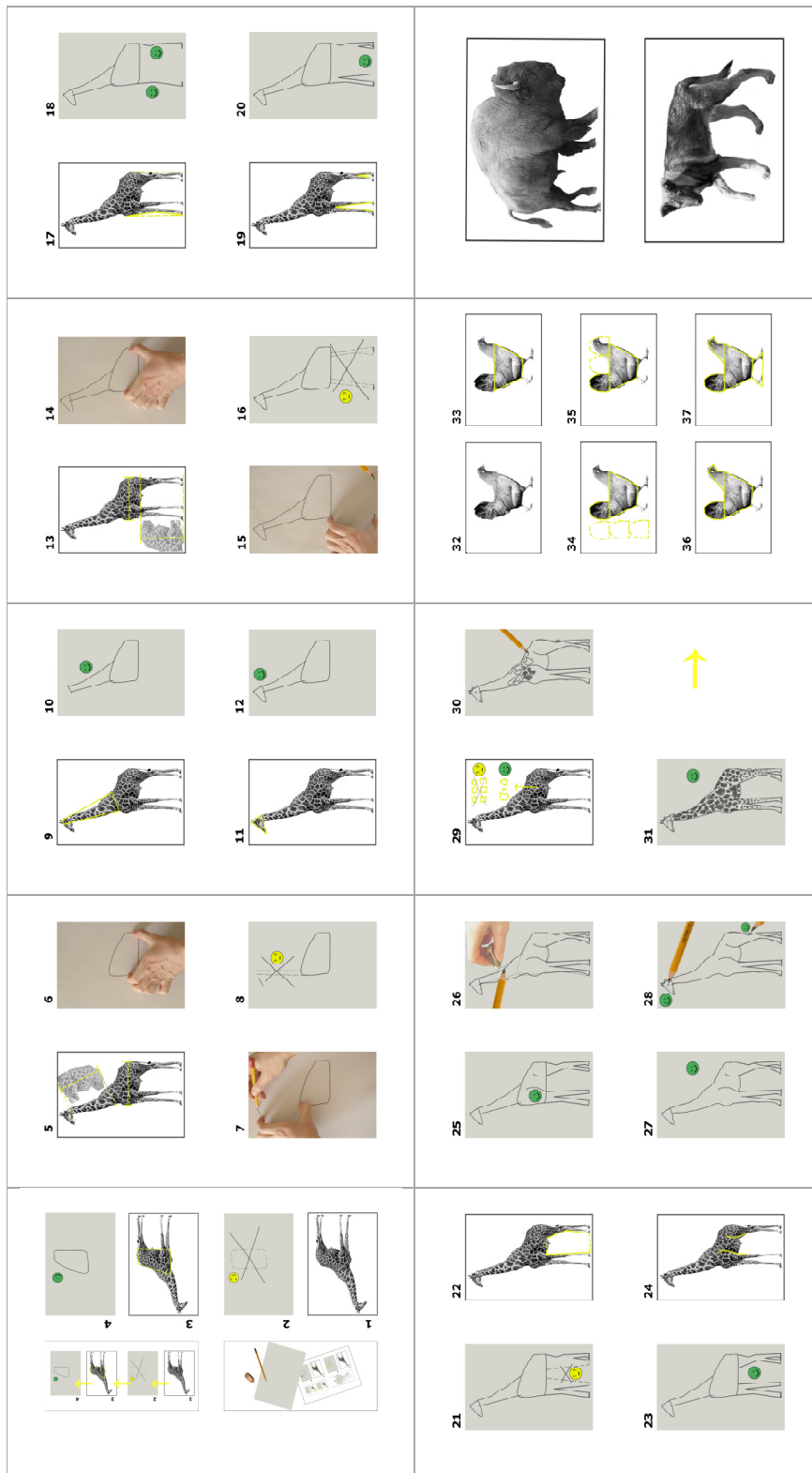
INTERNET

- Bowen, T., *Teaching approaches: what is the silent way?*, one stop english, Macmillan 2000-2010, versie 27/01/2011, <http://www.onestopenGLISH.com/support/methodology/teaching-approaches/teaching-approaches-what-is-the-silent-way/146498.article>
- Edukans, 2011, versie 02/05/2011, <http://www.edukans.nl/over-edukans/missie/>
- Gestalt, infoyo, versie 05/07/2010, 10/03/2011, <http://samenleving-en-ontwikkeling.infoyo.nl/psychologie/22701-waarnemen-de-gestaltpsychologie.html>
- *The Silent Way*, English Raven Educational Services, 2007, 27/01/2011
- *Goals of the Silent Way teacher* (powerpoint-presentatie), 25/01/2011, http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:qEzyqguO4zwJ:s16.ntue.edu.tw/flame/teachers/en/%25E8%258B%25B1%25E8%25AA%259E%25E6%2595%2599%25E5%25AD%25B8/Silent%2520way%25201.ppt+silent+way+teaching+goals&hl=nl&gl=nl&pid=bl&srcid=ADGEEsqWc0BxKvOiWiFzXCg2XbL3ZK7F6UTkYO-SwTajaQwzti_mwxOXf9XxpY467M5qksHGTnBkwNX-TfW3dzNUIoVn9jV0yFvWxFJ_FxfIqA5N2YmSm8PoCuOChC2aO9DLXwfv4aK3&sig=AHIEtbQg-Kd3kwpVMCrGqc5m8IOj-ATMnA&pli=1,
- *Lakota Lessons Silent Way*, girma1jo, 27/01/11
 - les 1: <http://www.youtube.com/watch?v=PxiMhi6jV2E>, versie 08/11/09
 - les 2: <http://www.youtube.com/watch?v=jZ9BnEAQm1c>, versie 08/11/09
 - les 3: <http://www.youtube.com/watch?v=rjUMq8tY2Rw>, versie 08/11/09
 - les 4: <http://www.youtube.com/watch?v=qSYTjS8t9mw>, versie 08/11/09
 - les 5: http://www.youtube.com/watch?v=z41kPXsi_3k, versie 08/11/09
 - les 6: <http://www.youtube.com/watch?v=JmvJraMs5fQ>, versie 11/11/09
 - les 7: <http://www.youtube.com/watch?v=yZUqb4H5-0Q>, versie 11/11/09
 - les 8: <http://www.youtube.com/watch?v=Xv7w6G6Qvmc>, versie 24/01/10
 - les 9: <http://www.youtube.com/watch?v=5xGhCEmUees>, versie 24/01/10

AFBEELDINGEN

1. Scarione, B., *Nederlands in Beeld*, Amsterdam: Boom, 2009, bladzijde 66 (detail)
 2. Boeken, C., *Stap (deel 1)*, Amsterdam: Intertaal, 2005, bladzijde 137 (detail)
 3. <http://educationalSolutions.com/the-silent-way/materials-a-resources?menuId=103&ms=3>, versie 2010, 08/02/11
 4. <http://www.gonny-van-werkhoven.nl/Gestalttherapie.htm> , 10/03/11
 5. Hoekstra, H., *Basistechnieken handvaardigheid*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991, bladzijde 18 (detail)
- Afbeeldingen in boekje gemaakt door Gea
 - Foto's reis Edukans gemaakt door Frits Kruiswijk en Josette Lenders

BIJLAGE 1 Bladzijdes testversie boekje

Een filmpje van het uiteindelijke boekje staat op <http://www.youtube.com/watch?v=lw2BvRp2Sp8>

Bijlage 2 Foto's Ethiopië (Werelddocent) en Malawi (Onderwijsexpeditie)

